

DIE NA-OORLOGSE ONTWIKKELING VAN DIE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND

Prof. dr. G. P. L. v. d. Linde

1. DIE NA-OORLOGSE KRISISITUASIE VIR DIE GKN

C. Veenhof 1949 sê dat die na-oorlogse kerk, of dan „de kerk in onze dagen in grooten nood verkeerd”¹. Daarvoor word veelvuldige oorsake aangegee: die verburgerliking van die kerk; die afsydigheid daarvan met betrekking tot die sosiale ellende; die onmag om die prediking te transponeer; ’n gemis aan apostoliese besef; die nie-verstaan van die Bybelse boodskap ens.

Hierby sluit Thijs Booij (1950) aan in sy boek „Kerk en Jeugd”. Hy word genoem die man sonder jeug wat van die skoolbanke in die versetbeweging teen die Duitsers, gedurende die besetting van Nederland, beland het. Daarna in die tronk. Dit is te begrype dat hy nie ongeskonde uit die oorlog gekom het nie. Sy boek is dan ook ’n felle verwyf teen die kerk. Die oorsaak van die nood van die jeug is by die kerk te soek; dat die jonger geslag „gedefinieerd moet worden als generatie zonder God en dat die generatie door de kerk in de eerste plaats verraden wordt”².

Die nood is in die GK geaksentueer deur die oorlogtydse skeuring oor die wering van kandidaat H. J. Schilder uit die diens van die Woord en die tughandeling teen professore Schilder en Greijdanus, wat in 1944 deur die Sinode geskors en afgesit is omdat hulle hul nie aan die leerbeslissinge van 1942/43 i.s. verbond en doop, wou onderwerp nie³.

Die breuk het nie net diep skeure in die plaaslike kerke sowel as die georganiseerde beleving van die kerkverband gelaat nie, maar ook gesinne en families van mekaar vervreem. Vrae na die ware en valse kerk en daarby in aansluiting die vooroorlogse vrae na die ekumenisiteit wat gedurende die oorlog geweldig gestimuleer is, is op die voorgrond gedwing. Die verskeurde gereformeerdes was in verleentheid met die Skriftuurlike tekening van die eenheid van die *Sōma tou Christou*⁴. Die verskeurd het hulle des te meer in die gesig geslaan omdat die wat nog altyd bymekaar was uitmekaar gejaag is juis in die tyd toe die hande van ander Gereformeerde, die NHK en selfs die Roomse Kerk geneem is in die Nederlandse stryd teen die Nazi-oorheersing⁵. Met die feit nog in gedagte; terwyl daar allerweë ook ’n geroep opgegaan het tot veral die wyderying van die grense tussen die GKN en die NHK⁶, moes die GKN dadelik aan die begin van die na-oorlogse periode nog aandag gee aan die algemene nood van die kerk sowel as die eise tot heling van die breuk in die kerke self. Die kerk kan tog nie daarop aandring om deur die wêreld ernstig geneem te word te midde van so ’n vertoning van eie onmag in voortgesette kerklike verbroekeling en verskeurdheid nie. Die ervaring van gereformeerdes gedurende die oorlog

in strafkampe soos Dachau het verder die oë geopen vir die wesenlike geloofseenheid — ten spyte van institusionele verdeeldheid en diepgaande verskille in allerlei leerstellige kwessies wat selfs tot vyandskap gelei het voorheen — van gelowiges in die stryd om lewe of dood teen die antikristelike magte⁷. In hierdie verband stel A. Bouma en Thijs Booij (1951) die vraag of Afscheiding 1834 en Doleansie 1886 te regverdig was. Veral die dolerende Kerk, wat dan 'n elite-kerk wou wees, het langamerhand in verstarring geraak en te staan gekom teenoor die NHK waarin — wat nie te vergeete is nie — „toen en steeds . . . het onverkorte Evangelie evengoed gepredikt kon worden” (Vlg. p. 15 en 256 e.v.).

In die terugval in sy isolement na die oorlog, het die GKN die na-oorlogse tyd met 'n beklemming om die hart en in geestelike vermooidheid tegemoet gegaan⁸. Die kerk het 'n dadelose kerk geword wat homself verteer met sy leertug; terwyl dit deur sy toeretiese roeping „al meer in een afgezonderde posisie kwamen te staan ten opzichte van de anderen”⁹. Wêreldvreemd het dit van die Bybel slegs 'n boek van bo-tydelike waarhede, wat met die werklikheid niks te doen het nie, gemaak. Daar is oor „die grote werken Gods” gepraat¹⁰, sonder om werklik daarby betrokke te wees.

In die lig van bostaande is dit vanselfsprekend dat die na-oorlogse ontwikkelinge in die GKN — noodwendig ook die van die ander kerke in Nederland, al sou dit ander nuanses vertoon — veral bepaal sou word deur die vrae na die funksie van die kerk in 'n ontredderde smeewing; sowel as die vraag na die eenheid van die *Sōma tōu Christōu*. Dit is deur Toornvliet (1952) só verwoord: „Het móét mogelijk zijn met Gods genade, door gebed en gesprek de weg te vinden, waarop wij samen kunnen gaan, om het punt te bereiken waar wij elkander ontmoeten in Jezus Christus, om dan samen — ieder met zijn aparte gaven — mee te werken aan de opbouw van de Kerk van onze grote God en Zaligmaker” (p. 6). Daar moet besin word „op de koers van het gereformeerde leven, hier en nu” (p. 9). (Vgl. ook die „Acta van de Buitengewone Generale Sinode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Utrecht 1946”, art. 115, p. 34, waarin kerkrade gevra word om alles te doen wat moontlik is om die breuk in die kerke te heel en om kontak met ander Gereformeerdegesindes soos o.a. die CGK, te soek om sodoende tot eenheid te kom in die leer op grond van die Heilige Skrif en Drie Formuliere van Eenheid).

Die pogings to besinning en die leniging van die nood het op verrassende wyse in al die kerke in Nederland toegespits — as mens dit tot die kern reduceer — op die Belydenis en Kerkorde. Belydennis en kerkregtelike vrae is opnuut vanuit die Heilige Skrif benader.

Dit het seker al duidelik geword uit wat oor die GKN gesê is, dat dit boekdele sou verg om die ontwikkeling in alle kerke in Nederland te beskryf. Dieselfde probleem geld vir 'n poging om enigsins 'n uitputtende behandeling van al die stof wat voorhande is met betrekking tot die GKN te onderneem. Daarom gee ek in

hierdie voordrag net aandag aan die GKN en dit kan ook net kursories gebeur.

2. DIE POGINGS TOT VERLIGTING VAN DIE NOOD IN DIE KERK

Aan die begin van die vyftiger jare is vroeë gestel en weë aangewys wat betree behoort te word om die nood van die kerk te lenig. Enersyds is aangedring op 'n radikale breuk met die oue en 'n deurbraak na die ekumene¹¹. Met hierdie radikalisme is aanvanklik deur verskillende skrywers deeglik afgereken¹². Hulle het egter nie die neerlaag erken nie en hulle kragte gedurende die hele dekade so gemonster dat hulle teen die einde daarvan met groot vertoon kon deurbreek nadat J. Lever 1958 die eerste stap gedoen het met sy „Creatie en Evolusie”.

Intussen is daar andersyds beklemtoon dat alleen deur trou te bly aan die Heilige Skrif en die belydenis in die prediking en kerklike organisasie, is daar sekerheid dat Christus sy kerk deur sy Woord en Gees sal bewaar¹³.

Aanvanklik het die waarskuwing teen die radikalisme die vernuwingsbetreue. Dit het egter nie beteken dat daar deur die behoudende rigting bloot aan die oue vasgehou is nie. Die Belydenis moes gehandhaaf word, maar tegelyk is gestreef na belydenisvernuwing en het stemme opgegaan vir soepelheid en dat gewaak moes word teen belydeniskramp in die handhawing daarvan. Nadruk is daarop gelê dat 'n belydenisgeskrif mensewerk is en „altijd vër ondergeschikt aan het Woord van God”¹⁴.

Heling van die breuk van 1944

Toornvliet het hiermee maar die gedagtes vertolk wat in die agenda van die sinodes aan die begin van die eerste na-oorlogse dekade oorheers het. Versoeke tot belydenishandhawing, -vernuwing en soepelheid in die toepassing het op die tafel van „De Generale Synode en de voortgezette Generale Synode van de GKN gehouden te 's-Gravenhage 23 Aug. - 3 Nov. 1949 en 28 Febr. tot 3 Maart 1950”, gekom mede uit reaksie teen die besluite van die „Buitengewone Generale Synode . . . gehouden te Utrecht van 22 Januarie - 8 Maart 1946.” Die Sinode het wel die herstel van die eenheid, na die breuk van 1944, begeer, maar het die besluite van 1942-43, oor die verbond en doop wat die breuk veroorsaak het, tog nog onverswak gehandhaaf in die sogenaamde vervangingsformule, waaraan die kerke gebonde gebly het. Daar is geen ag geslaan op versoeke tot regherstel in die gevalle van „Candidaat Schilder of de hoogleraren Schilder en Greijdanus” of ander geskorste en afgesette ampsdraers nie (vgl. Acta, Utrecht, art. 220 p. 55-59).

Die sinode van 's-Gravenhage (1949, 1950) is gevra om te oorweeg of die Sinodes van 1942-1945 nie 'n „te enge binding hebben opgelegd en daarom elke daarmee in verband staande schorsing en wering uit het ambt dient te worden opgeheven”. 'n Sekere C. van der Waals te Zutphen versoek ook om „de bindingen van 1946 op te heffen, geen nieuwe formuleringen op te stellen; de schorsingen, afzettingen en weringen te herroepen; het tuchtrecht der meerdere

vergaderingen aan die orde te stellen en die kerken te vermanen om alle geschillen in geest der broederlijke liefde te behandelen": Verskillende Kerkrade, Klassisse, Partikuliere sinodes, sowel as indiwiduele lidmate en ampsdraers het versoek dat 'n gesprek met die oog op hereniging met „de kerken onderhoudende art XXXI” aangeknoop moet word ¹⁵

Binding aan die Belydenis

As eerste konklusie kan gestel word dat die GKN gedurende die begin van die eerste na-oorlogse dekade vasgevang is in die worsteling om die oorlogtydse breuk te heel. Daaruit het die worsteling voortgekom met die vraag na die binding aan die Belydenis. Wat hou dit in? Binding aan die letterlike of 'n binding in gees en hoofsaak? Wanneer vorm uitsprake deel van die Belydenis waaraan die kerke gebonde is en watter ruimte is daar vir „vrye” eksegeese en teologiese diskussie? Wat is die strekking en krag van die ondertekeningsformulier, veral vir predikante en professore? Verder het dit die aandag op die kerkregtelike posisie van die teologiese professore veral met betrekking tot meerdere vergaderings, gevestig (vgl. Rotterdam 1952/53 art. 14).

Wyer eenheid

Hoewel die breuk in eie geleedere die gebeurtenisse in die tyd in die GKN oorheers het, kon die ore nie gesluit word vir die geroep na 'n wyer eenheid onder gelowiges eerstens in Nederland en daarna wêreldwyd nie. Die voet is versigtig geplaas op die „gespreksweg” met die NHK terwyl daar reeds 'n sterk aandrang was tot aansluiting by die Wêreldraad van Kerke; ander het weer ernstig gemaan om „voorlopig geen beslissing te nemen inzake aansluiting bij de WRK” en om ook nie aan te sluit by die I.C.C.C. nie ¹⁶. Die sinode betree t.o.v. ekumeniese verhoudinge op die stadium nog 'n versigtige weg. Die ekumeniese aangeleentheid moet nog eers verder bestudeer word in oorleg met die „Gereformeerde Kerken uit het buitenland, waarmede onze kerken correspondentie onderhouden” (Acta 1949-1950, p. 22, 15). Rotterdam 1952/53 het op die rapport van die deputate wat in 1949-1950 benoem is, met 48 stemme teen 2 besluit dat daar nie by die WRK aangesluit sal word nie en ook nie by die ICCC nie (Rotterdam 1952/53, art. 265, en art. 282).

Die Kerkorde

Die Kerkorde het ook aandag gekry met die oog op vernuwing. In die lig van kerkordelike probleme wat opgeduik het in die oorlogtydse kerklike stryd, het 's-Gravenhage 1949-50, seker ook uit vrees vir dergelike probleme in die toekoms, besluit om die Kerkorde te hersien „overwegende, dat verschillende artikels der Kerkenorde aanleiding hebben gegeven en ook metterdaad kunnen geven tot misverstand en verschil van mening . . .” (art. 341, p. 119). So 'n hersiening moes egter dig by Dordt bly (Vgl. Rotterdam 1952/53, art. 252).

Die Sinode van Rotterdam worstel gedurende 1952-53 met dieselfde probleme as sy voorganger. Daar is veral aangedring om die samesprekinge met die sogenaamde Vrygemaakte kerk op dreef te kry tegelyk met onderhandelinge met die Christelike Gereformeerde Kerk in Nederland (Acta 1952/53, art. 14). Die basis vir die gesprek het nog steeds die Heilige Skrif en die Drie Formuliere van Eenheid gebly.

Ander vrae na modernisering

In opvolging van versoeke tot belydenisvernuwing is in die periode ook gevra na die modernisering van die taal van „de Enige Gezangenbundel” (Art. 14, B. punte 17-21); versoeke waaraan geredelik ’n oor verleen is (Art. 264).

Daar is voorts deur ’n kerkraad, ’n klassis en 2 Partikuliere Sinodes gevra dat die Sinode van Rotterdam oorweeg hoe „de opleiding van de a.s. dienaren des Woords voor de practijk van hun ambtsbediening doeltreffender dan tot op heden het geval was, zou kunnen geschieden” (Art. 14. E. 21).

Die rassevraagstuk wat gedurende die derde na-oorlogse dekade die agenda grootliks sou oorheers, maak gedurende 1952/53 te Rotterdam ’n byna skugtere intrrede toe ds. K. J. Kraan, die Geref. predikant te Londen gevra het dat die volgende „Oecumenische gereformeerde synode” daar aandag aan moet gee. Die probleem het egter eers byna eensklaps aan die begin van die derde dekade na vore gekom.

Op die Sinode van Leeuwarden is ook nog gedurende 1955 en 1956 met die herstel van die kerklike eenheid geworstel na aanleiding van 37 beskrywingspunte (Acta 1955/56, art. 20). ’n Nuwe ontwikkeling is nou dat nie minder as 55 versoeke die liturgie as onderwerp het nie, waarin veral gevra word vir die hersiening (nou nie net taalkundig nie, maar ook inhoudelik) van die liturgiese formuliere. Veral is gekonsentreer op die Nagmaalsformulier (Art. 20, 5).

Verontrusting

Op die gebied van die gesprek met ander kerke gaan daar stemme van verontrusting op oor die wending wat die gesprekke neem. Classis Harderwijk is verontrus oor „de vernieuwings- en eenheidsdrang, waardoor vervaging der confessionele en kerkelike grenzen dreigt . . .” (Acta art. 20. F. 5. bl. 21).

Geloofsgemeenskap word as enigste grondslag vir kerklike eenheid voorgestel en dan uitsluitend op die basis „van Gods Woord, zoals zij dit belijden in de drie Formulieren van Enigheid” (Art 20. F. 5. 4). Van verskillende kante is voorts ook gevra om „uitspraak te doen, die de eenheid van handelen” kan bevorder ten opsigte van die alhoemeer voorkomende kanselruil en gemeenskaplike kerkdienste wat nagmaalsvieringe insluit met ander „kerkformasies” (art. 20, F. 6, 7 ens.).

Hoewel te Rotterdam 1952/13 baie beslis teen aansluiting by die WRK besluit is, het veral die jongeres nie daarin berus nie. Verskeie versigtige versoeke om op die besluit terug te kom van kerk-

rade kom ook ter tafel; terwyl daar in 'n besliste skrywe van „een aantal jonge leden van gereformeerde kerken, die deel uitmaakten van de Oecumenische Jeugdraad van Kerken in Nederland” aangedring word op aansluiting by die WRK „en het zoeken van veelzijdig en diepgaand contact met de andere kerken in Nederland, waarvan wij de H. Doop erkennen (Art. 20. F. 25)”.

Onder die beskrywingspunte is nog insiggewend vir die bepaling van die ontwikkelingsgang in die GKN die toenemende aandag wat gevra word vir die internasionale politiek en veral die oorlogsvraagstuk (Vgl. art. 20, F. 28 - 31).

Die Sinode van Leeuwarden behartig voorts die vaststelling van die eerste redaksie van die hersiene Kerkorde (Art. e.v., p. 230 e.v.). In hierdie verband noem dr. K. Dijk 1965, (Koerswijziging in onze Kerken?) die hersiening van die K.O. nog 'n verandering ten goede saam met die verlening van stemreg aan vroue by die verkiesing van ampsdraers (p. 10 en 11). Oor hierdie Kerkorde oordeel die Sinode van die Gereformeerde Kerk in S.A. 1970 op grond van 'n studie deur deputate „dat daar in die Hersiene Kerkorde 'n opmerlike verskuiwing waargeneem kan word t.o.v. die volgende sake: a) Die Kerkbegrip, b) Die Ampsbegrip, c) Die Gesagsbegrip, d) Die Ordebegrip” (Art. 54).

Hierdie verskuiwing het met die loop van jare al duideliker uitkristaliseer en het inderdaad Dijk se goeie verwagtinge geloënstraf. Saamvattend kan van die Hersiene Kerkorde gesê word dat dit wegbeweeg het van die wesenlike van die Dordtse Kerkorde waarin die kerkregering sentreer om die plaaslike kerk met die meerdere vergaderings wat dien tot hulp vir die plaaslike kerk in die regering, na die meer hiërgaries-sinodale rigting waar die sinode feitlik die hele kerkregering oorneem. Daar is weg beweeg van die presbiteriale kerkregeringstelsel en nader aan 'n sinodokratiese.

Op hierdie stadium regverdig die nagespeurde ontwikkelingsgang in die GKN gedurende die eerste na-oorlogs dekade 'n tweede konklusie. Die ontwikkeling toon naamlik dat hoewel teen die helfte van die eerste dekade die kerke nog nie die traumatiese gevolge van die breuk van 1944 kon afskud nie, die breuk tog stadigaan na die agtergrond gedring is om plek te maak vir aandag aan die eise tot vernuwing wat reeds deur die jongeres aan die begin van die dekade gestel is. Dit is dan ook opmerklik dat op die Generale Synode van Assen 1957/58 die agendapunte oor die „Herstel van kerkelike Eenheid” drasties verminder het. 'n Skrale 15 beskrywingspunte gaan oor die heling van die breuk met die sogenaamde Vrygemaakte Kerke (Acta 1957/58, art. 18, A. 1 - 15). Daarbenewens beslaan die vrae en voorstelle rakende die *nuwe* liturgiese formuliere en ander liturgiese sake, 81 agendapunte (Art. 18, B. 1 - 81). Kommer word ook uitgespreek oor „de eigenmachtige wijsinginge in de liturgie, een kwaad dat steeds verder rolt . . .” (Art. 18, B. 3, 6).

3. DIE KEUSE VIR DIE NUWE TEOLOGIE

Hoewel die Sinode van Assen en ook die van Utrecht 1959 en 1960 nie veel openbaar van die nuwe momentum wat die vernuwings-

krete gekry het nie, kan daar egter beweer word dat 1958 die jaar was waarin die GKN beslissend op die weg van die nuwe teologie gedwing is.

Die geesverwante van Booij en Bouma wat die eerste tree na die deurbraak tot 'n meer verdraagsame houding, wat die binding aan die belydenis betref, gegee het, het van 1950, toe hulle afgewys is, nie stilgesit nie. Hulle het stilweg voortgewerk en in baie gevalle agter die minder opsigtelike skadelike eise wat gestel is gesit. Gedurende 1958 kry die rigting egter 'n nuwe betekenis met die verskyning van dr. J. Lever — dosent aan die V.U. van Amsterdam, die gereformeerde universiteit opgerig deur A. Kuyper — se „Creatie en Evolusie”. In dié werk stel Lever sekere artikels van die NGb tersyde om die bevindinge vanuit evolusiekringe, veral t.o.v. die Biologiese Wetenskappe, met die Bybel te versoen. Hy kom ook met 'n nuwe eksegeese van Genesis 1-3 na vore om daarmee as bioloog die Ou Testamentici voor te gaan in 'n eksegeese wat moes uitloop op die verwerping van die paradysverhaal insluitende die historisiteit van die sondeval en nie net van die boom en die slang nie, maar ook van Adam en Eva.

Die studentepredikant Th. Delleman (1959) noem die boek van Lever „een bevrijdend boek” wat die gesprek oor Gen. 1-3 heropen het. Hy bou voort op Lever se werk vanuit teologiese hoek in „Wording van mens en wereld”, waarin hy die verdere grondslag lê vir bovermelde standpunt oor Gen. 1-3. Om tot die nuwe eksegeese van Genesis 1-3 te kan kom, was dit nodig dat hy die vraag na die inspirasie en gesag en historisiteit van die Skrif aan die orde stel. Die eksistensialistiese teologie se ontmitologiseringsmetode sou handig te pas kom om Genesis so te verklaar dat die evolusie-teorie in die Skrif ingedra kan word. In 1961 borduur Delleman op die temas voort in „Begin en Nieuw begin”.

Skrifgesag

Ds. H. Volten (1962) intensifeer die vrae na die gesag en historisiteit van die Skrif deur die byvoeging van die vraag na die plek en gesag van die belydenisskrifte. In „Rondom het belijdende Kerk” bepleit hy 'n vernuwing van die verouderde belydenis. Die nuwe Belydenis moet veral bestaan in die verkorting van die huidige belydenis — 'n soort reduksie wat beheers moet word deur net 5 motiewe (Vgl. p. 186). Dit is nodig omdat „er in onze kerken algemeen een vervreemding van de drie formulieren te constateren valt” (p. 81). Volten wil voorts dat so 'n belydenis alleen gehandhaaf word wat die wese en hoofsaak betref (Vgl. p. 142). Wanneer 'n nuwe Belydenis ontwerp word moet dit ook gedoen word met die eventuele vereniging van die GKN en die NHK in gedagte.

Belangwekkend is ook die feit dat Delleman, met verwysing na en toevoeging van sy twee gemelde boeke aan die Sinode van Apeldoorn 1961/62 skryf dat waar daar verskillend geoordeel word oor die besluite van Assen 1926 (i.s. die historisiteit van die boom en die slang in die paradys) die Sinode deputate moet benoem met die opdrag „na te gaan in hoeverre (of in welk opzicht) de uit-

spraken van Assen 1926 nog bindend zijn”¹⁷. Hoewel dit geen wettige beswaarskrif was waarin bewys is dat Assen 1926 gedwaal het nie, het Apeldoorn tog, „overwegende dat er . . . waarvan sommigen in onze kerken blijken in gewetensmoeilikheden te verkeren . . .” besluit om vyf deputate te benoem met opdrag om die besluit nader te ondersoek en die volgende sinode met advies te bedien (art. 282, bl. 241). Ten spyte van versoeke dat die leeruitsprake van Assen gehandhaaf word het die Sinode van Groningen 1963-64 enersyds besluit om „in dit stadium” nie maatreëls te neem „welke zouden leiden tot een opnieuw volledig doen functioneren van die uitspraak” waar dit deels nie meer gefunksioneer het (in die sin dat proponente instemming daarmee moes betuig) nie; en andersyds om tot „grotere klaarheid ten aanzien van de vraag” wat ook betrekking het op die diskussie rondom Genesis 1-3, te kom deur opnuut deputate te benoem (Art. 382). Amsterdam 1967/68 het na veel oorweginge van hulle rapport uiteindelik die leeruitsprake van Assen 1926 ter syde gestel (Art. 209) en aan dr. J. J. Buskes wat vroeër op grond van die uitspraak uit sy amp ontset is, is leedwese betuig vir die onreg hom aangedoen en hy is as ’n gebaar ter versoening deur die kerkraad van Amsterdam-Suid genooi om voor te gaan in ’n erediens. In ’n gesprek met Buskes het hy tot versoening ingestem en hy was ook van harte bereid „aan deze kerkdienst als teken van versoening zijn medewerking te verlenen”¹⁸.

Hierdie besluit regverdig myns insiens ’n derde konklusie naamlik dat die GKN daarmee in beginsel, mede uit vrees vir herhaling van die gebeure in 1944, die weg vir die aanhangers van ’n nuwe teologie en ’n lossere binding aan die Belydenis geopen het. Vanaf Amsterdam 1967/68 kan daar nie meer sprake van leertug wees nie. Die vraag van dr. K. Dijk 1965 of ’n loslating van Assen ’n „openzetten voor een beschouwing die de zintuiglijke waarneembaarheid van de paradijsbomen enz.” sou wettig, is in 1969 beantwoord. Sy versugting: „Het is mijn bede dat God ons daarvoor bewaart” (p. 24), was te laat.

Die besluit het ook weer momentum gegee aan die beweging om by die WRK aan te sluit. Met die oog op eventuele aansluiting is ook deputate benoem wat nader ondersoek moes instel om die aansluiting deur die volgende Sinode te realiseer (Art. 291). ’n Totale ommeswaai in beginsel het in die bestek van een dekade ’n werklikheid geword¹⁹.

Die konklusie dat vanaf Amsterdam 1967/68 nie meer sprake van leertug kon wees nie word gestaaf deur die verdere optrede van Th. Delleman en sy medewerkers aan die nuwe Kategismusverklaring sedert 1966 en reeds ten tyde van die Sinode bekend was. In hierdie verklaring is deur die skrywers in mindere of meerdere mate openlik teen die Belydenis kant gekies ook deur die aanwending van ’n nuwe Skrifbeskouing. Die Kategismus en ander Belydenisskrifte is onderwerp aan „wat ons in eientijd is geschonken aan vernieuwd verstaan van het Heilig Woord”²⁰. In die verklaring vind ons voortgaande akkommodasie van die ewolusie-teorieë²¹. Om te volstaan, kom prof. Rothuizen reeds met sy nuwe

etiek na vore²² wat hom later sou laat verklaar dat Paulus onkundig was insake die problematiek van die homoseksualisme en derhalwe nie geweet het wat hy in Romeine oor die onderwerp geskryf het nie.

Kuitert en Skrifgesag

Hierdie pogings om tot Belydenisvernuwing te dwing, het nuwe momentum gekry toe H. M. Kuitert op die voorgrond getree het met die verskyning van sy proefskrif: „De Mensvormigheid Gods” 1967 (tweede druk) en kort daarna: „De Realiteit van het Geloof” (1967). Met hierdie werke word ’n nuwe fase ingelei in die poging om ’n sintese tussen Bybel en Wetenskap te bewerk. En daarmee is ons eintlik weer terug by die ou probleem van Justinus Martyr wat met sy logospekulasie die tradisie van die sintese begin het²³.

Ek meen dat met reg gekonkludeer kan word dat die kiem van skoolvorming in die nuwe teologie onder leiding van Delleman — wat hierdie sintese beoog — aan die begin van die tweede na-oorlogse dekade, aan die einde daarvan uitgegroeï het tot ’n bloeiende skool met Kuitert as dinamiese hoof.

In bovermelde werke wou Kuitert die antimetafisiese tendens in die teologiese ontwikkeling, veral onder invloed van die eksistensialisme — ten spyte van sy kritiek daarop — ter wille wees. Met behulp van ’n nuwe hermeneutiek laat hy die Heilige Skrif van God mensvormig of liever Hebreovormig spreek. Ons kry op hierdie wyse te doen met die neerslag van wat die Israelitiese skrywers van hulle Bondgenoot God ervaar het in hulle omgang met Hom. Die werklike openbaring van God lê verskuil agter die verhaal van die skrywer se ervaringe soos dit in die Bybel opgeteken is. Deur die grammaties-historiese metode moet die Bybel krities benader word om sodoende tot die werklike openbaring deur te dring. Die Bybel moet dus ook maar op eksistensialistiese wyse ontmitologiseer word. „Wij hebben in het Schriftgetuigenis dan ook niet met een zg. objektieve openbaring Gods te doen afgedacht van Israels kennis van God, maar omgekeerd: de Zichzelf openbarende God zoals Hij door Israel gekend, gepredikt en geprezen wordt, is de inhoud van het bijbelse getuigenis”. Bybel en Godsopenbaring is nie identies nie. Die Bybel is Israelitiese getuigenis of tradisie aangaande die Godsopenbaring²⁴. So word die Hoë God omlaag getrek²⁵.

Waar Lever en Delleman teen einde van die eerste na-oorlogse dekade openlik begin vrae stel het oor die gesag van Skrif en belydenis, daar het Kuitert teen die einde van die tweede dekade die Skrif en belydenis weer, op tipiese 18e en 19e eeuse wyse, aan die menslike rede onderwerp. Die skool van Kuitert het aan Skrif en Belydenis ’n ondergeskikte plek toegeken in die beoefening van die teologie.

Dit is asof die aanhangers van Kuitert met ’n rustelose vaart losgebreek het na die tersydestelling van die leerbeslissing van Assen deur Amsterdam 1967/68. In die „Cahiers voor de gemeente” wys Baarda (1967) en Schippers (1969), op besliste wyse die historiesiteit en betroubaarheid van die Evangelies af. In die plek van die histories-eg-gebeurde kom Baarda met sy gemeenteteologie. Wat in

die evangelies weergegee is, is nie historie nie maar 'n weergawe van die gebeurtenisse met en rondom Jesus soos die gemeente dit later geïnterpreteer het ²⁶. Hartvelt borduur op die tema voort om die inspirasie van die Heilige Skrif te verklaar in die sin van „Goed voor Gods Woord” ²⁷. Die menslike getuienis-karakter van die Skrif is deurslaggewend. Ek verstaan Hartvelt so dat wat die mens met sy gebreke en al, op gebrekkige wyse, in die Bybel weergee, is tog „Goed voor Gods Woord”; die skrywer waarborg as 't ware dat hy alles in sy vermoë gedoen het om noukeurig aangaande sy ervarings met die Bondgenoot God te getuig. Van 'n onfeilbaar-geïnspireerde Woord ondanks die gebreke van die skrywers, kan daar geen sprake wees nie.

Kuitert self het ook in die reeks gedurende 1968 (no. 4) 'n nadere uiteensetting van sy Skrifbeskouing en die Skrifgesag gegee. In „Verstaat Gij wat Gij leest?” wil hy vashou aan die Bybel „als Gods Woord”, maar dan in die sin dat God sy Woord deur die getuienis van evangeliste, apostels en profete bekend maak aan mense (Vgl. p. 80). Hulle getuienis is, in aansluiting by Hartvelt, dan „goed voor Gods Woord”. Die getuienis kom daarop neer dat dit „eigenlijk allemaal persoonlike ervaringen die door evangelisten en apostelen tegen de wand van de geschiedenis van de wereld geprojecteerd zijn, alsof het gebeurtenissen waren die in tijd en ruimte hadden plaats gehad,” en hy gaan verder „ze willen niet aangeven dat er echt zoiets als een opstanding of een hemelvaart heeft plaats gehad” (p. 50). In latere werke en tydskrifartikels trek Kuitert dan die volle konsekwensie dat Adam en Eva geen historiese persone was nie, maar net as leermodelle in die Bybel ingevoer is ²⁸.

Ek wys ten slotte nog net op no. 7 van die Cahiers om die belydeniswaardering van die skool van Kuitert aan te toon. C. Augustijn (1969) trek die volle konsekwensies van die vroeëre twyfelagtigstelling van die Belydenis deur mense soos Delleman (1959) en Volten (1962). Vir Augustijn het die Belydenis histories gesien slegs 'n opvoedende karakter (p. 12). „Het spreekt wel vanzelf dat er geen binding is aan de geloofsbelijdenis . . . Men bindt zich slechts aan de bijbel” (p. 13). Tydens die reformasie het die Belydenis alleen gefunksioneer „om de eenheid in het geloof, niet om de eenheid in die vertolking van het geloof” uit te druk. Die „geloofsbelijdenis in de gereformeerde Kerken, en vooral bij Calvijn” het „een oecumenische functie” gehad. „Door de geloofsbelijdenis biedt de kerk gemeenschap aan en vraagt zij om gemeenschap met andere kerken” (p. 39). Later het dit anders geword. „Doormiddel van de geloofsbelijdenis worden nu mensen uitgesloten, en zelfs mensen uit de eigen kring” (p. 39). „Zoo wordt de geloofsbelijdenis een dwangmiddel dat zelfs het gevaar van „oneerlijkheid met zich meebrengt” (p. 40). Hy betwyfel dit of die belydenisskrifte „inderdaad ook ons geloof nog tot uitdrukking brengen, al is het dan maar in geest en in hoofdzaak” (p. 69). Augustijn wil dan 'n nuwe Belydenis sonder enige binding daaraan. Sy totale minagting vir die belydenis word ten slotte uitgedruk deur die opmerking: „Eén uitspraak van de Gereformeerde Kerken waarin bepaald wordt dat de

overheid de kerken en haar leden een bepaald persentasie van hulle inkomste behoort te bestee aan ontwikkelingshulp, is vandag meer wend dan elke binding aan een of ander nuwe belijdenis" (p. 70, my kurs.).

Dit is vir Augustijn voorts duidelik dat 'n voortgesette eis deur die ondertekeningformulier aan predikante om die belydenis, bv. antwoord 80 van die Heidelbergse Kategismus waarin die Roomse mis 'n vervloekte afgodery genoem word, vir hulle rekening te neem, „de ondergang onzer kerken" sal beteken (Vgl. p. 73). Daar moet dus 'n nuwe ondertekeningformulier kom waarin die binding aan die Belydenis nie meer voorkom nie.

Gesprekmetode

Die ontwikkeling in die GKN teen die einde van die tweede na-oorlogse dekade toon dan 'n onverbloemde opstand teen die gesag van die Skrif en Belydenis by die skool van Kuitert. Daar is wel nog 'n beroep op die Skrif, maar geen sprake meer van 'n onvoorwaardelike onderwerping daaraan nie. Die Skrif kom alleen aan die woord nadat dit deur hulle gerekonstrueer is uit wat die Bybelskrywers van hulle ervaringe met die Bondgenootgod neergepen het. Die gesagvolle monoloog waarin dit in die paradys en by Sinai en verder weerklink het: So sê die HERE Here! moes plek maak vir die dialoog; die gesprek tussen die Bondgenootgod en die mens. Daar het volgens die skool dan ook geen gesagvolle prediking oorgebly nie. Die gemeente moet mekaar deur die gesprekmetode tot 'n konsensus van wat die waarheid is, gelei word. Vandaar dan ook die „Week-end" uitstappies waar die formalistiese eredienste dan vervang word deur diskussie-sessies waarin die predikant hoogstens as die spesialis in die kring die gesprek oor 'n gedeelte van die Skrif of 'n onderwerp inlei. Die diskussie moet dan uitloop op 'n eenstemmige getuie van die waarheid.

Die metode is gedurende die tweede na-oorlogse dekade onder leiding van die sosioloog Dekker ingevoer. Die skool moes dan ook vanweë hulle skrifbeskouing die volle pad van die ongeloof loop. Kuitert self kwalifiseer, hoewel nie met soveel woorde nie, maar wel met sy „Zonder geloof vaart niemand wel" (1974) die derde na-oorlogse as die dekade waarin sy skool afskeid geneem het van die eksklusiwiteit van die Christelike geloof in die sin dat hulle dit nog alleen 'n plek gun naas en gelykwaardig aan ander godsdienste. Soms lyk dit selfs of hy die ander godsdienste ook as eksponente van die Christendom beskou. Dat die vernuwning inderdaad uitgeloop het op totale ongeloof is verder duidelik uit Herman Wiersinga (1971) se beskouing oor die versoening. Sy proefskrif „De Verzoening in de Theologische diskussie" en die daaropvolgende „Verzoening als verandering" (1972) en „Verzoening met het lijden" (1975) is 'n blatante en volgehoue loëning van die plaasbekledende lyde en sterwe van Jesus Christus. Jesus is wel Verlosser, maar alleen in soverre Hy die weg aanwys tot die betoning van liefde in die medemenslikheid. Jesus die Christus is vir ons geen Borg en Middelaar nie. Hoogstens voorbeeld.

Dr. M. P. van Dijk, 1966, toon reeds die motief agter hierdie ontwikkeling aan. Dit kom daarop neer dat in die nood van die kerk die kerk hom eerstens daarop moet toelê om homself weer vir die wêreld verstaanbaar te maak. Die 20ste eeuse mens word deur twyfel en angs verteer. Die sin van die lewe het soek geraak²⁹. In die situasie moet plek gemaak word vir die geloof in God. Dit kan alleen gebeur as in die taal van die moderne mens gepraat word. „De oude taal van de kerk begrijpt hij niet meer” Die Bybel moet opnuut verklaar word aan die hand van 'n nuwe hermeneutiek, waardeur die mite uit die Bybel geskrap word. Na die kern van die waarheid moet onder die verpakking gesoek word. Die waarheid, so word voorgegee, van die Skrif word daarmee tog nie prysgegee nie, al is die historisiteit van die Skrifgebeure in die proses ook losgelaat³⁰.

Politiek-sosiaal-ekonomiese agenda

Dit is opmerklik dat, na die mate wat die skool se invloed toegeneem het, na dieselfde mate is die agenda van die kerklike vergaderinge in beslag geneem deur politieke, sosiaal-ekonomiese en etiese kwessies. Die rassekwessie en die solidariteitsverklaring met die verdruktes; die steun aan terroriste; die agitاسie teen die Viëtnamese oorlog; die boikotaksies teen Suid-Afrika; die opkoms van die simpatie met die Marxisme sodat selfs teologiese studente gedurende die derde na-oorlogse dekade te Kampen straffeloos aan die kommunistiese party kan behoort, is almal temas wat die wesenlike dogmas van die nuwe teologie beheers (vgl. Sinodes veral vanaf 1974). Die kerke het onder invloed van die skool van Kuitert en die leiding van die WRK al hoe meer 'n linkse politieke drukgroep geword³¹. Hierdie aspek van die ontwikkeling verg 'n baie breedvoeriger en gedetailleerde uiteensetting as waartoe ek in hierdie voordrag in staat is. Dit is egter noodsaaklik dat so 'n studie onderneem sal word in die lig van die opkoms van die valse kerk, onder die valse profeet gedurende die antichristelike tydperk. Ek merk hier nog net op dat hierdie verskraalde en uitgeholde evangelie, wat, helaas ook alhoemeer van kansels in S.A. gehoor word, miskien vir 'n tydjie aandag trek, maar op die duur sal dit ook leë kerkbanke tot gevolg hê. Met so 'n evangelie kan geen mens bereik word nie³². Die medisyne is erger as die kwaal.

Die rol van Berkouwer

In die lig van die deurtastende studie van dr. F. W. Buytendach (1969)³³ kan hierdie ontwikkeling tot 'n groot mate toegeskryf word aan die manier waarop veral prof. G. C. Berkouwer gedurende die na-oorlogse tyd begin teologiseer het. Hy het al hoe meer 'n oop gemoed teenoor allerlei ander standpunte begin ontwikkel. Gevolglik het hy baie van wat hy vroeër in ooreenstemming met Skrif en Belydenis aanvaar het, begin bevraagteken. Hy het al hoe minder 'n eie standpunt teenoor die dwalendes ingeneem en inteendeel, al was dit vragenderwys, honorering van elke ander standpunt gevra. Hy wil soveel geleerdes as moontlik tegemoet kom.

Waar hy die vrae oor Skrifgesag, inspirasie, belydenisgesag ens. begin stel het; en waar hy vra dat andersdenkendes ernstig en simpatiek bejeën moet word, het sy leerlinge die antwoorde begin gee. Buytendach sê o.a. „Die verskuiwing in Berkouwer se Skrifbeskouing is o.i. daarop gemik om vanuit die organiese opvatting van die Skrifinspirasie — *in die lig van die invloed wat die natuurwetenskap op die Bybelwetenskap uitoefen m.b.t. die ontstaansprobleem van mens en wêreld* — die weg vry te maak te dien effekte dat volle speelruimte verleen word aan die menslike bemiddeling i.v.m. die Skrifformasie” (II p. 409).

Berkouwer vestig die aandag op „die relatiwiteit van die mensewoord . . . in die Skrif” (p. 409). Die Skrifgesag is dus nie so vas en onaantasbaar soos voorheen gedink nie (vgl. p. 410 e.v.) Hierdie relatiwisme laat tegelyk vrae oor die Skrifontstaan en -verstaan, ontstaan (vgl p. 411). Op die wyse het hy die weg vir Lever, Delleman en later Kuitert e.a., geopen om tot hulle nuwe teologie te kom³⁴ waar hy van Berkouwer sê: „Als met een magneet wordt hij steeds weer onweerstaanbaar getrokken naar de aanhangers van de nieuwe theologie.”

4. DIE OFFISIELE KERKLIKE STANDPUNT TEENOR DIE SKOOL VAN KUITERT

Ons het gesien dat die sinodes gedurende die eerste na-oorlogse dekade enersyds byna krampagtig die belydenis wou handhaaf — selfs so dat dogmatiese beskouinge van teoloë gelyk gestel is met die dogmas. Andersyds het die vrees vir 'n herhaling van die 1944-skeuring altyd so op die agtergrond gestaan dat alles moontlik gedoen is om, sonder om van die 1942-44 leerbeslissinge wat as belydenishandhawing gegeld het, af te stap, aan die vernuwingsdrang te voldoen. Tot aan die einde van die tweede dekade is die afwykende leer, wat reeds teen die einde van die eerste na vore gekom het (Lever 1958, Delleman 1959 ens.), afgemaak as net behorende tot die teologiese diskussie soos prof. H. Ridderbos dit tydens 'n bespreking of die Sinode van die KGSA (Potchefstroom 1967) gestel het. Die vrees vir 'n verdere skeuring het 'n gees van verdraagsaamheid teenoor andersdenkendes in die GKN vaardig geraak. Die gevolg was dat toe Amsterdam 1967/68 die skool van Kuitert ter wille was met die tersydestelling van die Assen-leerbeslissing en die eerherstel van dr. Geelkerken, postuum en dr. Buskes, die weg tot die erkenning van leervryheid nie meer gestuit kon word nie. Amptelik het nog die plaaslike kerke, nog die meerdere vergaderings voor 1964 die moed gehad om die K.O. op die dwalendes toe te pas.

Toe die skool van Kuitert egter na Amsterdam onbeteueld hulle nuwe teologie vanaf die kateder, die kansel, in geskifte en op meerdere vergaderings gepropageer het, het veral die kerkvolk aanvanklik in opstand gekom. Die Sinode van Sneek 1969 en 1970 is oorstroom met besware en proteste teen die nuwe teologie. Daar is geëis dat die professore en predikante hulle moet hou aan die onder-tekeningsformulier en indien hulle dit nie doen nie moet teen hulle

opgetree word. Opmerklik dat in die reaksie dit veral gaan teen Kuitert — so asof daar 'n stilswyende konsensus was dat daar skool gevorm en dat Kuitert die leier is. Daar is versoek dat o.a. Kuitert se uitlatinge oor die historisiteit van Adam en Eva, vooroordeel moes word. Verder is dit opmerklik dat waar andere soos Rothuizen en Augustijn ook by name genoem is, die sinodes op hulle afwykinge nie eers ingegaan het nie. Die Sinode kom tot die verbasende besluit dat Kuitert wel afwyk maar dat daar ook sinodelede is wat met hom saamstem en dat hoe onbevredigend die saak ook al is, „de eenheid van het kerkelijk belijden niet op een zodanige wijze in geding moet worden geacht, dat daar thans nadere beslissingen zouden moeten worden genomen” (Acta, Sneek 1969/70, p. 376). Daar is toe met Kuitert in gesprek getree en daarmee is die gereformeerd-kerkregtelike taak van 'n meerdere vergadering prysgegee vir die remonstrantse dialoog, of konferensiebeskouing.

Die voorsitter van die Sinode het uitdruklik gemaan dat dit vanselfsprekend is dat mindere vergaderinge „nu er nog geen concrete oplossingen gegeven zijn, niet tot maatregelen tegen ambtsdragers kunnen overgaan” (Acta, 1969/70, p. 182).

'n Verdere antwoord op die besware was om ondersoek in te stel of dit nodig is dat 'n nuwe belydenis geformuleer moes word om die skool van Kuitert te bevredig. Daarby moes ingegaan word op die kwessie van die noodsaaklikheid om ampsdraers aan die belydenis te bind. 'n Poging of proewe om tot so 'n nuwe Belydenis te kom — van die hand van professore Berkouwer en Ridderbos — is deur die Sinode van Haarlem 1973/74 met groot akklamasie aanvaar. Hierdie Proeve was 'n grootse poging om én soveel moontlik van die ou Belydenis te behou én soveel moontlik van die nuwe teologiese beskouinge 'n plek te gee, veral deur die verswyging van leerstukke en die invoering van terme wat gebruiklik is in die nuwere teologiese kringe.

Daar moes ook 'n nuwe ondertekeningformulier opgestel word wat niemand — al sou hy ook nie volledig met die Belydenis instem nie — se gewete sou bind nie.

Die Sinode van Dordtrecht 1971/72 en Haarlem 1793 en 1974, gaan op dieselfde trant voort, ook met betrekking tot die versoeningsleer van Wiersinga. Daar word wel kritiek geoefen op sy afwykende standpunte en selfs verklaar dat Wiersinga se leer strydig met die Skrif is. Maar dan haas die Sinode hom om te konstateer dat daar nog 'n geloofsband tussen Wiersinga en die Sinode is. Deur die onderskeiding judisiële en justitiële tug, het die sinodes hulle optrede in die verband regverdig³⁵.

Vanaf die begin van die derde na-oorlogse dekade, so kan ten slotte gekonkludeer word, het die GKN ook die Teologie van die Skool van Kuitert gewettig. Daar is gekies vir die tolleransie van gevoelens en so is die leervryheid ingevoer — ten spyte van alle heftige ontkenings in die verband. Die GKN het ook 'n modaliteite kerk geword wat meer begaan is oor eenheid as oor die waarheid soos geopenbaar in Jesus Christus, en ook oor die oprigting van 'n wêreldse utopie deur vryheidsvegters, as oor die koms van die Koninkryk van God.

Ds. W. H. Gispen het reeds in 1862 toe hy afskeid geneem het van Vlissingen, gesê: „De gemeente is een pilaar en vastigheid der waarheid; zij moeten de geesten beproeven, of zij uit God zijn, en een kettersch mensch na de eerste en tweede vermaning verwerpen; zoo zij het niet doet, houdt zij op een zichtbare gemeente te zijn. Ene vergadering toch, waar de leugen gehandhaafd en die waarheid verdrongen wordt, waar leugenleraars bezoldigd en gevierd en de belijders der waarheid uitgeworpen en vervolgd, waar het Woord Gods door menschen-inzettingen krachteloos gemaakt wordt: Zulk een vergadering, al prijkt zij dan ook met den naam der ware gemeente . . . zij is geen zichtbare gemeente van Christus; de gelovigen scheid en zich van haar af, God zelf doet hen afscheiden”³⁰.

(Voordrag voor die Kerk-historiese Werkgemeenskap 6 en 7 Februarie 1979 te Stellenbosch).

VERWYSINGS

- 1 Om de Unica Catholica, p. 5.
- 2 Voorwoord, p. 7.
- 3 Vgl. Veenhof 1949 en groot aantal kontemporêre brosjures.
- 4 Vgl. Toornvliet en H. J. Westerink 1952, Gereformeerden wat nu? Kampen, p. 26.
- 5 Vgl. Th. Delleman e.a. 1949, Opdat wij niet vergeten.
- 6 Vgl. Booij 1950; A. Bouma en Thijs Booij 1951: Gereformeerden, Waarheen?
- 7 Vgl. J. Overduin, s.j., Hel en Hemel van Dachau, Kampen en Th. Delleman e.a. 1949.
- 8 Bouma en Booij p. 19.
- 9 Ibid p. 23.
- 10 Ibid p. 29.
- 11 Vgl. Booij 1950 en Bouma en Booij 1952.
- 12 Vgl. Gereformeerden, Waarom? 1951.
- 13 Vgl. Toornvliet 1952, pp. 79 en 99.
- 14 Ibid pp. 99, 102.
- 15 Vgl. Acta 's-Gravenhage 1949, 1950, o.a. art 19 punte 13.1, 2 en 5, 14.7, 8 en 9. Feitlik al 74 versoeke om die herstel van eenheid kom op een of ander wyse ooreen met bostaande voorbeelde.
- 16 International Council of Christian Churches. Vgl. Acta 1949—50, p. 22, Overleg en Contact 7.13, 14, 15, 17 ens.
- 17 Acta Apeldoorn 1961/62 art. 14. B.2.
- 18 Acta Amsterdam 1967/68 art. 338. Vgl. ook dr. J. Schelhaas 1968, De val van Assen.
- 19 Vgl. K. Dijk 1965, p. 39 e.v.; ook S. U. Suidema 1964, Op de Tweesprong. Het toe reeds op die omneswaai gewys.
- 20 Alles in Hem: Nieuwe Commentaar Heidelbergse Katechismus, Deel I p.5.
- 21 Vgl. o.a. I p. 69 e.v.
- 22 Deel 5. Vgl. o.a. p. 74 e.v.
- 23 Vgl. H. v. d. Laan 1965, Spanningen in de Geref. Kerken.
- 24 Vgl. De Mensvormigheid Gods o.a. p. 289 en De Realiteit van het Geloof p. 163e.v., veral 180 e.v.
- 25 Vgl. dr. M. J. Arntzen 1973, Ootmoed of Hoogmoed, p. 10, 11, 95.
- 26 Vgl. Baarda 1967: De Betrouwaarheid van het Evangelie, o.a. p. 44-79.

- 27 Cahiers voor de Gemeente, nr. 3, Over Schrift en Inspiratie p. 71.
- 28 Vgl. aanhalings uit sy werke in Beswaarskrifte, Sinode van Sneek 1969/70.
- 29 Vgl. sy „Naar een nieuwe vrijzinnigheid“, p. 12.
- 30 Ibid p. 30, 22.
- 31 J. A. E. Vermaat 1972, Kerk en Tegenkerk, p. 115. Arntzen 1973, p. 67.
- 32 Vgl. M. P. van Dijk 1966, p. 7.
- 33 Aspekte van die vorm/inhoud problematiek m.b.t. organiese Skrifinspirasie in die nuwere Geref. Teologie in Nederland. 2 Bande ongepubliseer, PU vir CHO-proefskrif.
- 34 Vgl. ook M. J. Arntzen 1973, p. 64.
- 35 Vgl. ook Beskrywingspunt Part. Sin. OVS en Natal in Acta Potchefstroom 1973, p. 33 e.v. en die voordrag van skrywer hiervan voor Sinode Haarlem Maart 1974, Acta Potchefstroom 1976, p. 253 - 259.
- 36 Dr. Willem Hendrik Gispen 1833 - 909 in Geref. Kerkhistorische Tijdschrift, Oct. 1978 p. 31.